

15. Науково-дослідницький відділ рукописів Російської державної бібліотеки. – Ф.86 (Григоровича В.І.). – Оп.3. – Спр.81.
16. Протоколы заседаний совета Императорского Новороссийского университета за 1871 год // Записки Императорского Новороссийского университета. – Т.VIII. ч. офиц. – Одесса : тип. Ульриха и Шульце, 1872. – С. 191-308.
17. Славяноведение в дореволюционной России : Изучение южных и западных славян / отв. ред. Д. Марков, В. А. Дьяков [та ін.] – М. : Наука, 1988 . – 400 с.
18. Центральний історичний архів м. Москви (далі ЦІАМ). – Ф.418 (Московський університет). – Оп.36 (1867). – Спр.724.
19. ЦІАМ. – Ф.733 (Департамент Народної Просвіти). – Оп.147 (1872). – Спр.642.
20. Юрченкова Л. В. А. А. Кочубинский как историк зарубежного славянства : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л. В. Юрченкова – М., 1983. – 24 с.

С. В. Ковальчук

УДК 929Щепкін:32.019.5(470+571)"1906"

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА МИКОЛАЙОВИЧА ЩЕПКІНА У ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ І СКЛИКАННЯ (27 КВІТНЯ 1906 р. – 8 ЧЕРВНЯ 1906 р.)

У статті автор розглянув думську діяльність відомого громадського, політичного і наукового діяча, голови комітету Партії конституційних-демократів, активного учасника Першої російської революції, першого депутата від Одеси у Державну Думу Російської імперії Євгена Миколайовича Щепкіна.

Ключові слова: *Партія Народної Свободи, Державна Дума, конституціоналізм, парламентаризм.*

Початок ХХ ст. став для Росії часом інтегральної кризи: протистояння суспільства і влади прийняло конфронтаційний характер, до революційного руху приєднувалися широкі верстви населення. Держава,

право, економіка, духовне життя країни вимагали кардинальних реформ. Звернення до історії суспільно-політичної думки і парламентаризму продиктоване бажанням знайти відповіді на болючі питання сучасності, щоб використати вивчений практичний досвід у справі вдосконалення сучасної політичної системи і побудови правової держави. Важливе місце в процесі реформування суспільної практики в Російській імперії посідало народне представництво – Державна Дума.

Об'єктом розгляду є партія конституційних-демократів (Партія Народної Свободи), як головна провідниця ліберальних ідей в Російській імперії. Предметом розгляду є думська діяльність члена партії конституційних демократів в місті Одеса, депутата I Державної Думи – Євгена Миколайовича Щепкіна.

Актуальність даної статті полягає у висвітленні думської діяльності Є. М. Щепкіна та її аналіз, стаття є продовженням комплексного дослідження діяльності комітету партії кадетів та його окремих членів в м. Одеса.

В історіографії є чимала кількість наукових праць, в яких розглянуті суспільно-політичні і наукова біографія Є. М. Щепкіна. Вперше інформацію про професора та його діяльність, як голови комітету кадетів в м. Одеса, можна зустріти у роботі сучасника Є. М. Щепкіна – Сергія Штерна [16]. Власне, перша робота, присвячена Є. М. Щепкіну, була опублікована у 1927 р. викладачем Інституту народної освіти м. Одеси, І. А. Хмельницьким [13]. За своїм обсягом робота невелика і надає стислий опис життєвого шляху Є. М. Щепкіна, його наукову і суспільно-політичну діяльність. Наступна наукова праця побачила світ у 1955 р., вона стала першою, завданням якої було скласти бібліографічний опис всіх робіт самого Є. М. Щепкіна та тих, які присвячені йому [3]. Наприкінці 80-х на початку 90-х рр. ХХ ст. інтерес до діяльності Є. М. Щепкіна проявила Т. М. Попова. Її праці насичені архівними та газетними матеріалами, спогадами близьких та друзів. Крім того, необхідно підкреслити, що дослідниця Т. М. Попова ввела у науковий обіг епістолярну спадщину Є. М. Щепкіна, яка інформує про одеський відділ партії кадетів, надає інформацію про хід виборів до I Державної Думи у м. Одеса, взаємовідносини Є. М. Щепкіна з однопартійцями по партії та з ЦК партії [17]. Необхідно вказати, що певну частину робіт у співавторстві

із дослідницею Т. М. Поповою написав також одеський дослідник І. В. Максименко [10]. Політична діяльність Є. М. Щепкіна розглядається в роботах дослідника С. В. Ковальчука в розрізі діяльності одеського комітету партії конституційних демократів [4, 5, 6, 7].

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з моменту обрання Є. М. Щепкіна депутатом І Думи та роботу І Державної Думи – 6 квітня 1906 р. – 8 липня 1906 р.

З 20 лютого 1906 р. в країні почалися вибори до Державної Думи. Вже 6 квітня 1906 р. стало відомо, що від Одеси є два головних кандидати – Є. М. Щепкін та Й. Я. Пергамент [12, 1906, 6 апреля]. На черговому зібранні одеського комітету відбулося голосування комітету за кандидатуру в депутати Державної Думи. Є. М. Щепкін отримав – 14 голосів, Й. Я. Пергамент – 3, К. М. Панкеев – 2, О. С. Ізгоев – 2, С. П. Ярошенко, І. І. Драго – 1. Є. М. Щепкіна визнано єдиним кандидатом від одеського комітету «Партії Народної Свободи», як повідомляла газета «Одесский листок» [12, 1906, 9 апреля].

Є. М. Щепкін приступив до обов'язків депутата І Державної Думи з першого дня роботи Думи. Шляхом голосування увійшов до складу комісії 33-х, для написання адреси-відповіді на тронну промову царя Миколи II з нагоди відкриття І Держдуми [2, заседание № 3, с. 44-45].

Під час обговорення адреси царю, проходили дебати, про що свідчить 4-е засідання, яке відбулося 3-го травня. [2, заседание №3, с. 45] У дореволюційній, радянській і сучасній історіографії надавалася і надається неоднозначна оцінка адреси Думи, вона і позитивна, і негативна [1, с. 41-43; 11, с. 90-106; 14, с. 155-158; 15, с. 167-171].

У Державній Думі так само не було однозначного до неї позитивного ставлення і безумовно, що головним двигуном адреси, була партія кадетів. Є. М. Щепкін так само висловився в захист адреси, роблячи наголос на таке «если вам не надоели вторжения в ваши частные жилища, ночные обыски... если вы примирились с безумными ценами на чай и сахар... искусственно поднятыми для обогащения казны... Но если вы действительно жаждите как воздуха и воды, 5 свобод: свободы слова и печати, свободы личности и совести, свободы союзов, собраний, стачек и передвижения... - вы должны присоединиться к адресу...» [2 заседание № 3, с. 45-46].

У першій своїй промові в Думі Є. М. Щепкін підтримав бажання депутата М. М. Ковалевського про невідкладну амністію всіх політичних ув'язнених, як одне з найперших вимог [2, заседание № 3, с. 46]. У своїй промові, Є. М. Щепкін вказував на те, що дана вимога «может испортить установление ярких и искренних отношений между Думой и Верховной властью...», адреса до царя, має стати «программой действий Думы...», вимога повної амністії повинна бути конституційною, що вказує на роботу Думи та її характер. Слова Є. М. Щепкіна підтвердили вже утверджену тезу про те, що адреса до царя і стала програмою дії кадетів в I Думі. Після ухвалення рішення про написання адреси на тронну промову царя, почалися дебати і дискусії з приводу пунктів, які необхідно було б указати в адресі, не тільки ті що «наболіли», але і пункти, що вказують на бажання Думи бути законодавчим, а не законодорадчим органом влади.

На шостому засіданні Є. М. Щепкін увійшов до складу 42-х кадетів-депутатів, які подали на розгляд Думи проект відносно аграрного питання, який складався з 10 пунктів рекомендацій, що бажано було б урахувати до уваги при створенні законопроекту про Земельну реформу [2, заседание № 6, с. 251].

За пропозицією депутата М. С. Онацького бажано було б вказати у адресі до царя про військовий побут, про життя рядового солдата і матроса. Дану пропозицію підтримав Є. М. Щепкін і активно прийняв участь у дебатах: «Я [Щепкін Є. М.], как представитель побережья Черного моря ... имею напутствие черноморских матросов. За 5 минут до отхода поезда ... матрос протолкался ко мне и, подавая мне руку, сказал: «Не забудьте матросов»» [2, заседание № 4, с. 224]. Після нетривалої промови, у якій Є. М. Щепкін згадав про те, що дане питання виносилося їм у комісію 33-х і було відкинуто (це підтвердив В. Д. Кузьмін –Караваєв) [2, заседание № 4, с. 224-225], він запропонував внести наступну пропозицію в адресу до царя: «Памятуя о тяжком бремени, которое народ несет в армии и флоте Вашего Величества, Государственная Дума озаботится внести начала справедливости и права в условия отбывания воинской повинности». Після дебатів, Є. М. Щепкін знову взяв слово, підкресливши, що вносити дану пропозицію або не вносити вирішує Дума, але : «солдаты и матросы читая наш адрес, скажут, что их забыли». На нашу думку, тут Є. М. Щепкін намагався зіграти на почуттях певної

частини депутатів і нагадати, що всі вони [депутати – С.К.] є захисниками прав населення, яке обрало їх депутатами до Думи.

В кінці дебатів поправка про «військовий побут» була виставлена на голосування і отримала наступні результати: утрималося - 19, за - 251, проти - 78, поправка прийнята. [2, заседание № 4, с. 225]

На 8-му засіданні, Є. М. Щепкін взяв активну участь у дебатах з приводу обговорення відповіді кабінету міністрів на адресу Думи. У своїй промові Є.М. Щепкін зазначив, що своєю відмовою співробітничати з Думою «Совет министров вырвал у нас из рук главное орудие умиротворения и успокоения России...». [2, заседание № 8, с. 337-338]

Як підкреслювалося керівництвом партії, конфлікту не треба боятися: він «вже існує», він почнеться «з перших днів», а тому слід просто ігнорувати уряд, ігнорувати і закони, видані після 17 жовтня 1905 р., ігнорувати Державну Раду, провести всю законодавчу програму у формі «ультиматуму» або «декларації» [8, с. 9]. О. О. Кізеветтер говорив: «если Думу разгонят, то это будет последнее решение правительства, после которого оно перестанет существовать» [11, с. 362-363]. Можна безкінечно продовжувати перелік подібних висловлювань. Центральний комітет кадетської партії спішно склав проект резолюції III з'їзду (квітень 1906 р.), який закінчувався заявою, що «не какие преграды, создаваемые правительством, не удержат народных избранников от выполнения обязанностей, возложеных на них народом» [8, с. 4]. Це був вже стиль виступів депутатів I Думи від кадетів, вони вірили, що в тяжку хвилину прийде допомога народу. У свої доповіді Є. М. Щепкін, також підкреслював силу і вплив народу, який не залишить своїх обранців. [2, заседание № 8, с. 338]

Є. М. Щепкін прийняв участь у розробці і поданні пропозиції «Основные положения законов о гражданском равенстве», загалом під проектом підписи поставили 151 депутат Думи від різних фракцій та партій [2, заседание № 9, с. 277-279].

27 травня, на 16-му засіданні Думи, Є.М. Щепкін прийняв участь у роботі над запитами, які поступили від депутатів та населення країни до Державної Думи. Запит під номером один, від П. Я. Ростовцева, І. І. Петрункевича, Є. М. Щепкіна стосувався арешту та виселення земського лікаря М. П. Трунова з Москви до Туруханського краю,

Єнісейської губернії без будь яких на то підстав [2, заседание № 16, с. 727-723-279]. Запит був переданий у думську комісію, яка займалася справами, пов'язаними із порушеннями з боку міністерства внутрішніх справ.

На 17-у засіданні, Є. М. Щепкін вступив у перепалку із графом П. О. Гейденом через питання, за яким принципом мають утворюватися думські комісії. Граф П. О. Гейден наголошував на позапартійності в комісіях, Є. М. Щепкін йому зробив зауваження «Ваша партия предствлает меньшинство в Думе, тогда как моя вместе с другой большинство и этот фактор должен учитываться. Потому что мы предствляем большинство страны...» [2, заседание № 17, с. 753-754]. Депутат-кадет М. М. Вінавер осудив виступ Є. М. Щепкіна, за надто різкі вирази по відношенню до інших партій [2, заседание № 17, с. 755].

Прізвище Є. М. Щепкіна стоїть під запитами депутатів думи до міністра внутрішніх справ, з питань порушення прав людини та незаконних арештів, це пов'язано із тим, що він входив до складу комісії 33-х, яка розглядала порушення урядовців на місцях. [2, заседание № 17, с. 801-802]

Серед справ, які розглядалися на 19-у засіданні 1 червня, була заява від 30 депутатів на ім'я голови Думи, щодо недоторканості особи депутата, одним із укладачів був проф. Є. М. Щепкін. [2, заседание № 19, с. 887-888]

19-е засідання Думи стало, на наш погляд, яскравим в думській діяльності Є. М. Щепкіна. Під час чергового розбору запитань, які поступили на ім'я Думи або на окремих депутатів, поза чергою були розглянуті запити за номерами 92, 93, 94. В обидва рази ініціатором цих запитів був Є. М. Щепкін [2, заседание № 19, с. 916-919]. У запиті під номером 92, Є. М. Щепкін від імені населення Одеси, звертається до міністра внутрішніх справ, «почему в городе продолжает действовать военное положение введенное, 29 ноября 1905 года градоначальником, и не отменено в связи с принятием Основных законов от 23 апреля 1906 года, которые формируют новый общественный и политический уклад в государстве, в городе же продолжает действовать военное положение и на дает ему нормально функционировать...». У свої доповіді відносно цього запиту, Є. М. Щепкін наполягав на прийнятті цього

запиту, враховуючи те, що «военное положение давно и безусловно осуждено большинством Государственной Думы...», Є. М. Щепкін підкреслив, що «Наш запрос может и не дать фактических результатов, но окажет нравственную поддержку нашим избирателям и выборщикам, живущим под гнетом военного положения...» [2, заседание № 19, с. 918]. Запит під номером 93 на ім'я міністра внутрішніх справ, стосувався інженера Миколаївської залізної дороги В. В. Тітова, який був заарештований 8 грудня 1905 р. без будь-яких обвинувачень і залишався у в'язниці до сих пір [2, заседание № 19, с. 918]. Після обговорення секретар Думи перейшов до оголошення запиту під номером 94, під яким підписалися «Члены Государственной Думы Кареев, Щепкин и Горшков, полученной из г. Ананьева Херсонской губернии...». Цей запит теж на ім'я міністра внутрішніх справ, стосувався долі викладача ананьївської гімназії Івана Оршіна. Він був заарештований без будь-яких обвинувачень, 5 місяців перебував у в'язниці і був попереджений, що буде висланий у Сибір. Є. М. Щепкін підкреслив надзвичайність і цього запиту [2, заседание № 19, с. 920].

2 червня одним з найважливіших справ Думи була Белостокська справа, пов'язана із погромами і вбивствами єврейського населення в місті. Депутати, серед яких активно виступав Є. М. Щепкін, зробили запит на ім'я міністра внутрішніх справ: «что намерен предпринять г. министр против погром, убийств ... над еврейским населением в других местностях империи? ». Після Белостокського погрому в Думі збільшилося запитів відносно розширення прав національних меншин або їх зрівняння із руським населенням. На 23-у засіданні дискусії велись відносно мусульманського населення Російської імперії та єврейства. Є. М. Щепкін виступив із пропозицією відмінити всі закони, що утискають єврейське населення. За словами Є. М. Щепкіна: «каждый, кто интересовался еврейским вопросом, тот знает, что можно в один вечер перечислить все статьи, которые могут быть отменены без всякого ущерба законодательству». Його промова була позитивно зустрінута у Думі. [2, заседание № 23, с. 1110-1111]

На хвилі єврейських погромів на ім'я депутатів єврейської національності, збільшилися листи від населення із проханнями допомогти. З підвищенням антисімітських настроїв в державі,

Є. М. Щепкін встав на захист питання конституційних прав єврейського населення [2, заседание № 23, с. 1151-1153].

На 27-у засіданні від 15 червня 1906 р. в робочому порядку Дума розглядала легальність виборів депутатів та запити від депутатів і населення. Запит під номером 20: «в одесских тюрьмах начали голодовку политические арестанты: крестьяне, учителя, врачи... по пять месяцев без допроса и обвинений. 10 июня объявили о голодовке...». Запит прийшов на ім'я Є. М. Щепкіна, який взяв слово і наполягав на позачерговому розгляді цього запиту. [2, заседание № 27, с. 1369-1370]

16 червня в Думі був зареєстрований законопроект «О собраниях» і з проханням утворити комісію для його розгляду, укладачами законопроекту були в основному члени фракції «Народної Свобода», серед яких був Є. М. Щепкін. [2, заседание № 28, с. 1444-1447]

19 червня Дума прийняла законопроект «Об отмене смертной казни», на цьому ж засіданні, депутати серед яких був Є. М. Щепкін, подали запит на ім'я військового міністра через те, що у м. Варшава до смертної кари рішенням суду була приречена молода людина без встановлення її провини [2, заседание № 30, с. 1524-1553]. В цей же день, Є. М. Щепкін, як тимчасовий голова комісії 33-х, що займалася розборами запитів на ім'я Думи, доповів по Белостокському питанню і роздав рішення комісії [2, заседание № 30, с. 1554]. На 30-у та 31-у засіданні, Є. М. Щепкін був доповідачем про Белостокський погром.

На 37-у засіданні він підтримав запит номер 344 жителів Чернігівської губернії Якова та Рівки Деркач, щодо скасування смертної кари по відношенню до їх доньки, засудженої в Одесі; з приводу цього запита, Є. М. Щепкін мав довгу промову [2, заседание № 37, с. 1937]. Підтримав запит номер 355 на ім'я міністра внутрішніх справ, щодо доктора Г. І. Ростовцева, який без будь яких обвинувачень, був висланий з Москви до Вологодської губернії [2, заседание № 37, с. 1939].

Крім активної участі у розробці законопроектів, виступів та роботи із запитами від населення, Є. М. Щепкін був призначений головою 6-го відділу [1, заседание № 6, с. 281-282]. Взагалі було створено 11 відділів, завданням яких була перевірка всіх депутатів Думи з приводу дотримання ними [депутатами – С.К.] всіх правил під час виборів до Державної Думи. Доповідь про пророблену роботу робив Є. М. Щепкін [2, заседание № 7, с. 289-291].

Необхідно зазначити, що за весь період роботи Думи, жоден відділ не зафіксував порушення законів під час виборів до Думи, виникали тільки спірні питання.

Як депутат I Державної Думи, Є. М. Щепкін дуже уважно відносився до своїх обов'язків і з наснагою сприймав діяльність цього державного органу. Є. М. Щепкін намагався відвідувати всі засідання Думи, крім тих разів коли відвідував Одесу з партійних справ. Під час роботи I Думи, Є. М. Щепкін прийняв участь у розробці трьох законопроектів. В своїх думських промовах він приділяв більшість уваги розширенню демократичних прав та свобод громадян у країні, наголошував на створенні громадянського суспільства.

Велика увага приділялася Є. М. Щепкіним запитам від населення країни на ім'я Думи або її окремих депутатів, особисто тим, які стосувалися порушення цивільних прав людини. Є. М. Щепкін негайно реагував на запити, що поступали від населення Одеси, яке обрало його депутатом. Необхідно зазначити, що ці запити заслуховувалися Думою поза чергою. Певні промови та виступи Є. М. Щепкіна характеризують його, як борця і людину, що вірила у свої погляди і готова була їх відстоювати до кінця. Про це можуть свідчити його «надто різкі висловлення» у бік політичних опонентів та окремих депутатів, за що Є. М. Щепкін навіть отримував зауваження з боку голови Думи та однопартійців.

S. V. Kovalchuk

**ACTIVITIES OF EVGENIY SHCHEPKIN
IN THE STATE DUMA OF THE RUSSIAN EMPIRE
(APRIL 27, 1906 - JUNE 8, 1906)**

In the article, the author has considered the Duma activity famous public, political and scientific figure, head of the committee of the Constitutional Democratic Party, an active participant in the First Russian Revolution, first deputy from Odesa in State Duma of the Russian empire Evgeny Shchepkin.

Key words: Party of Public Liberty, the State Duma, constitutionalism, parliamentarism.

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВГЕНИЯ НИКОЛАЕВИЧА ЩЕПКИНА
В ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ I
СОЗЫВА (27 АПРЕЛЯ 1906 г. – 8 ИЮНЯ 1906 г.)**

В статье автор рассмотрел думскую деятельность известного общественного, политического и научного деятеля, главы комитета Партии конституционных демократов, активного участника Первой российской революции, первого депутата от Одессы в Государственную Думу Российской империи Евгения Николаевича Щепкина.

Ключевые слова: Партия Народной Свободы, Государственная Дума, конституционализм, парламентаризм.

Джерела та література

1. Васильев Н. П. Правда о кадетях / Н.П. Васильев. – СПб., 1912. – 95 с.
2. Государственная Дума. Стенографические отчеты, 1 Созыв. 1-я Сессия. – СПб., 1906.
3. Евгений Николаевич Щепкин. Опыт библиографии / сост. Жакулина Е.С. – Одесса, 1955. – 8 с.
4. Ковальчук С. В. Висвітлення діяльності Одеського відділення партії кадетів в жовтні-грудні 1905 р. на сторінках Одеської преси / С. В. Ковальчук // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2010. – № 2 (103). – С. 169-175.
5. Ковальчук С. Кадеты в период между I и II Госдумами (по материалам газеты «Одесский листок») / С.В. Ковальчук // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Чернівецький університет, 2012. – Вип. 590-591. – С. 136-140.
6. Ковальчук С. В. Комітет партії Народної свободи в Одесі. Жовтень 1905 – січень 1906 рр. (На матеріалах газети «Одесский листок») / С. В. Ковальчук // Записки історичного факультету / ОНУ імені

- І. І. Мечникова. – Одеса, Астропринт, 2009. – Вип. № 20. – С. 251-260.
7. Ковальчук С. В. Одеські кадети на сторінках партійної преси (за матеріалами газети «Речь» та журналу «Вестник партии народной свободы») / С. В. Ковальчук // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний науковий збірник. – Серія: Історія. – 2011. – Вип. № 22. – С. 186-194.
  8. Конституционно-демократическая партия (Партия Народной Свободы) // Постановления 3-го съезда 21-25 апреля 1906 г. и Устав партии. – СПб., 1906. – 20 с.
  9. Маклаков В. А. Первая Государственная Дума. Воспоминания современника / А. В. Маклаков – М. : Центрполиграф, 2006. – 336 с.
  10. Максименко И. В. Выборы Е. Н. Щепкина в первую Государственную Думу (по материалам периодической печати) / И. В. Максименко // – Записки исторического факультета / ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – № 7. – С. 138-146.
  11. Милюков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милюков [под ред. М. М. Карповича и Б. И. Элькина]. – Нью Йорк : Издательство имени Чехова, 1955. – Т. 2 – 397 с.
  12. Одесский листок. Ежедневная, общественно-политическая, коммерческая газета. – Одесса, 1905-1907 гг.
  13. Хмельницкий И. А. Общественно-политическая физиономия Е. Н. Щепкина / И. А. Хмельницкий // Памяти Е. Н. Щепкина (1860-1920). – Одесса, 1927. – 40 с.
  14. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в революции 1905-1907 гг. / Е. Д. Черменский. – М. : Соцэгиз, 1939. – 374 с.
  15. Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / В. В. Шелохаев. – М. : Наука, 1983. – 327 с.
  16. Штерн С. Десятилетие Конституционно-демократической партии в Одессе / С. Штерн. – Одесса : Одесский листок, 1915. – 14 с.
  17. Щепкин Евгений Николаевич (1860-1920) : библиографический указатель / отв. ред. Т. Н. Попова. – Одесса, 1998. – 130 с.